

Gárdonyi mintegy tíz évvel a halála előtt számvetést készít. Körülbelül ezzel egy időben kezdi el vezetni titkosírással írt följegyzéseit, így hiteles képet kaphatunk az utolsó évtized útkereséseiről, vívódásairól. Az író ötvenéves korára minden hivatalos elismerést megkap, ami magyar író megkaphat. 1898 óta tagja a Petőfi Társaságnak, 1910. április 26-án fölveszik a Magyar Tudományos Akadémia Széptudományi alosztályába levelező tagnak. Eger város ajándékként a Takács utcát az ő nevére keresztelik át. Végre elcsitulnak válóperének viharai is: 1910. február 3-án a Budapesti Királyi Törvényszék jogerős ítéletet hoz. Amikor egy riporter megkérdezi, mióta ír, azt válaszolja, 1881-ben, 17 éves korában kezdett el. Így lábra kap a sajtóban az a hír, hogy 1911-ben ünnepli 30 éves írói jubileumát. Ő azonban elhárítja az ünneplést, s leinti barátait is. Őrzi a nehezen megtalált belső nyugalalmát.

Gárdonyi utolsó tizenöt esztendejének krónikájához elválaszthatatlanul hozzátartozik egy furcsa, különös kapcsolat. Az író először a nagyváradi állomáson pillantja meg a csinos, fiatal tanítónőt, Tóth Ilonát, később Egerben, az almagyari szőlőben találkoznak, szüretkor. És azon az őszi estén minden másképpen történik, mint azelőtt. Gárdonyi nem ír naplót, és nem hegedül lefekvés előtt. A magas rézágyszélén ül, nézi az évekkorábban a szekrényoldalra pingált tájképet. Friss ízek, színek villannak föl előtte. Akkor édesanyja kopog, teát hoz, azt megissza, aztán ágyba bújnak, s gyorsan elalszik. Hajnalban, a szokott időben ébred. A kertben már „csirikolnak” a madarak. Újra megrohanják a képek. Meglepődik. „A szívem mozdult meg? Hát él még bennem? / Azt hittem régen eltemettem.” (Idézet az *Ősz van* című versből.) Harmadnap ellátogat a Remény utcai kocsmába, ahol Ilonka pálinkát mér unokabátyja üzletében a lemezgyári munkásoknak.

- Magának hoztam - mondja a fiatal lánynak, s átnyújtja *Az a hatalmas harmadik* díszkötéses példányát.

Nem tudjuk, mi is történt valójában. Az író mindkét naplója, a folyóírással és a titkosírással rótt is hallgat erről. Okos Miklós egri asztalosmester igyekezett utánajárni a titoknak. Kifaggatta a sánci embereket, akik még találkoztak az íróval, sokat beszélgetett a két Gárdonyi fiúval: Józsisal és Sándorral, gyakran fölkereste a koronatanút: Tóth Ilonkát is. Az összegyűjtött anyagból írta meg az *Író a Királyszéken* című regényét, amely a *Népíjság* 1963-as évfolyamában, Gárdonyi születésének századik évfordulójára jelent meg.

Okos Miklós megkapó képet fest Gárdonyi öregkori szerelméről. Láthatjuk, hogy ez a viszony is úgy indult, mint a korábbi romantikus, álmodozó, *regényes* szerelmek. De szerencsére igazi, erős, termékeny nyugalmat adó kapcsolat szövődött közöttük. Az író hűséges társra talált a nálánál mintegy húsz évvel fiatalabb lányban. Ilona - akit később Milának, Milicának becéz - rendben tartja a „műhelyt”, esténként kint a kertben, a nagy platánfa alatt álló padon az író neki olvassa fel az aznap elkészült oldalakat.

A Milica-szerelem emlékét őrzik a már idézett *Ősz van* című vers sorai. „A legnagyobb jó mit az élet ad: / egy meleg kéz, mely kezünkben marad / s nem is hagy el, velünk jó mind a végig, / ahol ágyunk ásóval mérik.”

Ilona később férjhez megy Mátékovics Józsefhez, a Gárdonyi-házhoz azonban nem hagyja el. Egy ideig Mátékovics is az író szolgálatába szegődik, ő rendezgeti, tisztázza a kéziratlapokat. Mátékovicsék nem élnek jól, ezt mindenki tudja a környéken. Ilonát gyakran csúfolják a sánci suhancok. Ő a hatalmas harmadik... De a fiatalasszony Gárdonyiért vállalja a megaláztatást is, mindvégig kitart mellette; élete végéig ápolja, gondozza. Az író halála után Mátékovics elválk Ilonától. Mila egyedül marad. Napközben festeget, és emlékiratait írja. Este fölveszi fehér ruháját, és fölmeleg a várba Gárdonyi sírjához. Az idősebb egriek még emlékeznek különös alakjára; 1963-ban hunyt el.

Hiába találta meg végre az író Milával a belső békét, a csöndes, derűs harmóniát, ha közbeszólt a történelem: 1914-ben kitört a háború.